

1. Ο αρχικός τύπος μάντρας με αυλόγυρο από ξεροτράχαλο (τύπος Α). Κονδιάς (Λήμνος).

ΟΙ ΜΑΝΤΡΕΣ ΤΗΣ ΛΗΜΝΟΥ

«Τα βουνά μας είναι και κείνα σα ζωντανά. Το ένα προβάλλει πίσ' από τ' άλλο σαν να σε κοιτάζουν από μακριά.

Άλλο στέκεται όρθιο σαν τσομπάνος και κοιτάζει κατά την ανατολή, λες και τηρά τον ήλιο που βγαίνει. Άλλο είναι ξαπλωμένο με το ραχάτι του, έχοντας την πλάτη του γυρισμένη κατά το Βοριά και στ' απαγγείο του αποσκεπάζει με το κορμί του κανένα μικρό χωριό ή πεντέξι μαντριά και στρούγκες¹».

Στη Λήμνο, την πατρίδα του Ηφαίστου, στα 1994 μετά Χριστό, μπορείς, αν θέλεις, να γυρίσεις 4000 χρόνια πίσω. Φτάνει γι' αυτό να περιδιαβείς τα βουνά και τα λαγκάδια του νησιού και να μπεις στο πρώτο κτίσμα που θα συναντήσεις και που δεν είναι άλλο από μια μάντρα. Άπειρες είναι οι μάντρες, διάσπαρτες σ' όλο το νησί. Χιλιάδες τα αιγοπρόβατα που τρέφονται στη Λημνική γη για να παράγουν και σήμερα το γάλα και το μοναδικό τυρί της, τη γνωστή φέτα.

Γενικά στα νησιά αλλά και σε πολλά μέρη της Ελλάδας, μάντρα ονομάζεται ο κτιστός, συνήθως στεγασμένος, χώρος στην ύπαιθρο, στα χωράφια ή στα δυσπρόσιτα βουνά, που συγκεντρώνει ο βοσκός το κοπάδι του.

Είναι κτίσματα που από πλευράς κατασκευής και υλικών δεν άλλαξαν στο πέρασμα των αιώνων.

Ο προσανατολισμός τους ήταν τέτοιος ώστε να προστατεύονται από τον βοριά. Σε πολλά μέρη της Ελλάδας τα ονομάζουν στάβλους ή στάνες, και προσδιορίζουν έτσι τα κτίσματα που καλύπτουν όλες τις κτηνοτροφικές ανάγκες. Στην Κρήτη χρησιμοποιούν τον όρο μητάτο, που όμως είναι γενικός, μιας και συμπεριλαμβάνει μεγάλη κτηνοτροφική έκταση, στην οποία υπάρχει μικρό αγροτικό κτίσμα, ο «κούμος», για τη διαβίωση του βοσκού.

Τα κτίσματα αυτά είναι θαλιαστά, πρόχειρες, θα λέγαμε, κατασκευές, από μεγάλους συλλεκτικούς λίθους της περιοχής, και κατασκευάζονται με την τεχνική του **εκφορικού** συστήματος. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι το μόνο υλικό που χρησιμοποιείται είναι η πέτρα.

Όμοια ακριβώς, θαλιαστά κτίσματα είναι οι μάντρες στη Χίο (εικ. 2).

Στο υπόλοιπο βόρειο Αιγαίο, με επίκεντρο τη Λήμνο, στα νησιά Λέσβου, Ίμβρο, Τένεδο, Σαμοθράκη, οι κατασκευές είναι όμοιες και μοναδικές στην τεχνική της κατασκευής.

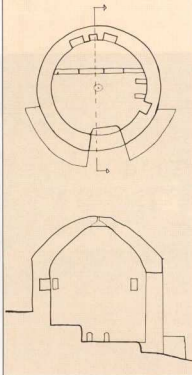
Τέλος οι νομαδικόι πληθυσμοί, όπως οι «Σαρακατσάνοι», κατασκεύαζαν ξύλινους πρόχειρους κυκλικούς και τουρλωτούς χώρους, τα ονομαζόμενα κονάκια.

Αρχικά η μάντρα πρέπει να ήταν ένα μονόχωρο κτίσμα μικρών διαστάσεων μέσα σε ευρύτερο ιδιοκτησιακό χώρο, όπου προστατεύεται ο άνθρωπος — ο βοσκός —, και το όλο κτίσμα ετοπθεύεται σε θέση που να προφυλάσσεται από το βοριά, τα δε αιγοπρόβατα προστατεύονται από τη βροχή και τη ζέση κάτω από μεγάλα δέντρα, που συνήθως βρίσκονταν κοντά ή δίπλα στη μάντρα.

Ακόμα και σήμερα στη Χίο, στις περιοχές της Πιτυούντας, της Παναγιάς της Αρβανίσσας, ακριβώς έτσι είναι οργανωμένη η μάντρα: το ίδιο συναντάμε και στις μάντρες της Κρήτης. Το καλύβι ή κούμος είναι τοποθετημένο δίπλα στο δέντρο, βελανιδιά ή πλατάνι.

Η μάντρα στη Λήμνο

Η διαφορά της μάντρας της Λήμνου από τ' άλλα μέρη έγκειται

2. Πέτρινα θαλοσκάπστο καλύβι, σε κάτοψη και τομή (Χίος).

στο ότι σταδιακά το μονόχωρο κτίσμα (εικ. 1, 3) εξελίχθηκε και οργανώθηκε.

Δηλαδή, από χώρος απλής προστασίας, έγινε χώρος ύπνου, παραμονής και εργασίας, για τον κτηνοτρόφο και τον κεχαγιά. Για την προστασία των προβάτων προστέθηκε το χαγιάτι, για την παραμονή των οικοσπιτών ζώων ο στάβλος και για την αποθήκευση άχυρου ο αχυρώνας, το αλώνι και άλλα.

Η λιτότητα και η απλότητα της όλης κατασκευής εντυπωσιάζουν. Τα κύρια υλικά που χρησιμοποιούνται είναι: πέτρα, ξύλο και καλάμι. Η ξυλεία, επειδή είναι δύσ ευρετή στη Λήμνο, μεταφερόταν από τη Μ. Ασία, τη Θάσο, τη Σαμοθράκη ή το Άγιο Όρος.

Αντίθετα η πέτρα, τόσο άφθονη στη Λήμνο όπως και σ' όλη την Ελλάδα, βρίσκεται εδώ πραγματικούς μαστόρους, που κτίζουν στον Κάσπακα, στον Φακό, στην Κρήνιδα και στο Πορπούλι έξοχα κτήρια, χωρίς χρήση κονιάματος (εικ. 4).

Ενδιαφέρουσα όμως είναι η τιπολογία αυτών των ταπεινών κτισμάτων, που, πρέπει να επαναλάβουμε, είναι η ίδια σήμερα όπως χτες, όπως πριν από χιλιάδες χρόνια.

Οι τύποι που συναντάμε στη Λήμνο είναι πέντε και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους είναι:

ΤΥΠΟΣ Α — Ο Αρχικός (εικ. 1, 3).

Είναι το πρωτοκύτταρο από το οποίο, κατά τη γνώμη μου, ξεκίνησαν κάποτε όλοι οι τύποι.

Είναι ένα μονόχωρο κτίσμα, διαστάσεων περίπου 4,50x2,80 μέτρων, με τζάκι, για την προστασία του ανθρώπου και μόνο. Το βασικό του σχήμα είναι ορθογώνιο παραλληλόγραμμο.

ΤΥΠΟΣ Β — Γεωργικός (εικ. 5).

Κτίσματα σε περιοχές με καλλιέργεια γη, κυρίως για σιτηρά, με μεγάλους σχετικά χώρους αποθηκευτικούς καθώς και άλλους αναγκαίους χώρους, όπως: κατοικίας (του βοσκού), σταβλίσμου των μεγάλων οικόσπιτων ζώων και αλώνι.

ΤΥΠΟΣ Γ — Γεωργοκτηνοτροφικός (εικ. 6).

Αυτών τον τύπο μάντρας τον συναντάμε σε περιοχές που διαθέτουν καλλιέργεια γη, αλλά και βοσκοτόπια. Συνολικά διαβέβαινουν: χώρο κατοικίας, χώρο για τα πρόβατα (χαγιάτι), στάβλο για τα μεγάλα ζώα, αχυρώνα, φούρνο, αλώνι κτλ.

ΤΥΠΟΣ Δ — Κτηνοτροφικός (εικ. 7). Είναι, κατά την άποψή μου, ο πλέον αξιόλογος τύπος και τον συναντάμε μόνο στις περιοχές με βοσκοτόπια στα ψηλά βουνά και στις απόκρημνες χαράδρες της Λήμνου, όπως Κάσπακα, Φακό, Κατλάκκο, Βίγλα κ.ά.

Οι χώροι που διαθέτει μια τέτοια μάντρα είναι μόνο δύο:

— Το χαγιάτι (για τα πρόβατα).

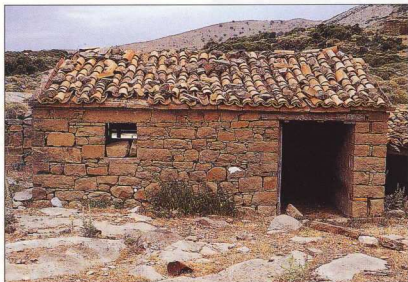
— Ο χώρος διαμονής του βοσκού (μικρός, με τζάκι).

ΤΥΠΟΣ Ε — Μεικτός οικογενειακός.

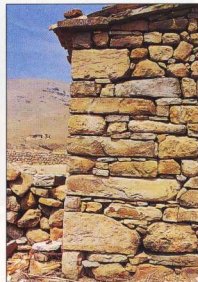
Είναι κτίσματα που βρίσκονται σ' επαφή με τον οικισμό ή εντός του οικισμού. Οι ιδιοκτήτες τους είναι μικροεισοδηματίες με 20 ή 30 πρόβατα.

Τέτοιες μάντρες συναντάμε στο Βάρος, στον Άγ. Δημήτριο και αλλού. Σπάνια διαθέτουν αλώνι, και το χαγιάτι είναι ιδιότυπο — ένα είδος στοάς, που συνδέει τους τρεις χώρους, της κατοικίας, του σταβλού και του αχυρώνα.

Απ' όλους τους χώρους μιας μάντρας της Λήμνου, αυτός που εντυπωσιάζει είναι το χαγιάτι, και κυρίως του τύπου Δ. Είναι στεγασμένος, ορθογώνιος, κεραμοσκεπής, για να προστατεύονται τα πρόβατα από τη βροχή και τον ήλιο, και η νότια πλευρά του είναι συνήθως ανοιχτή. Οι διαστάσεις σε μέτρα κυμαίνονται α-ναλόγως των προβάτων που χρειάζονται να σταβλισθούν:

3. Ο αρχικός τύπος μάντρας. Άγιοι Θεόδωροι (τύπος Α) (Ιμβρος).

4. Χαρακτηριστικός τρόπος χτισίματος χώρις συνδετικό υλικό (Λήμνος).

3,00x8,00 ή 4,50x10,00 ή 6,50x14,50.

Γενικά σε κάθε μάντρα το χαγιάτι είναι ο βασικός χώρος, γύρω από τον οποίο γίνονται όλες οι άλλες λειτουργίες. Είναι το σημείο που προσδιορίζει την τελική αρχιτεκτονική σύνθεση του συγκροτήματος.

Για να στερεωθούν καλύτερα τα υλικά της στέγης (ζευκτά), πολλές φορές τοποθετούνται στη μέση ξύλινοι πάσσαλοι, για καλύτερη υποστήλωση (εικ. 8).

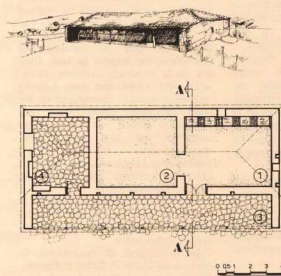
Το πέτσωμα στη στέγη, που είναι

πάντα δικλινής, είναι από καλάμια και πάνω τοποθετούνται φύκια της θάλασσας και λάσπη. Το γείσο της στέγης, ή παραφτέρωση, όπως λέγεται, σχηματίζεται συνήθως από σχιστόπλακες της περιοχής. Περιμετρικά του χαγιατιού – στο εσωτερικό – τοποθετούνται οι κινητές ξύλινες ταιστρες για το τάγισμα των προβάτων.

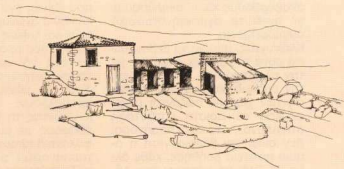
Ενδιαφέρουσα περίπτωση χαγιατιού είναι κι εκείνη του τύπου Ε. Κι εδώ η μάντρα έχει παραλληλόγραμμη κάτοψη και το χαγιάτι θα

μπορούσαμε να τ' ονομάσουμε διάδρομο ή στοά ή προβάλαμο, που συνδέει το στάβλο, τον αχυρώνα και το χώρο της κατοικίας. Οι διαστάσεις αυτού του χώρου είναι περίπου σε μέτρα 3,80x10,00. Συνυπάρχουν σ' αυτόν οι λειτουργίες του σταβλισμού των προβάτων, των οικιστικών ζώων και των ψωμάδων⁶.

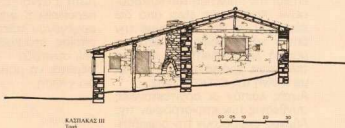
Την ημέρα, που τα πρόβατα βρίσκονται στην εξοχή, αυτός ο χώρος λειτουργεί και ως προστατευτικός του όλου συγκροτήματος, όποιες κι αν είναι οι καιρικές

5. Ο γεωργικός τύπος μάντρας (τύπος Β). Πεδινό - Ν. Κούταλη (Λήμνος). (Κάτοψη: 1. Στάβλος, 2. Αχυρώνας, 3. Χαγιάτι, 4. Κατοικία).

6. Γεωργικονοτοφικός τύπος μάντρας (τύπος Γ). Θάνος (Λήμνος).

7. Κτηνοτροφικός τύπος μάντρας (τύπος Δ). Κάσπακας (Λήμνος).

8. Το χαγιάτι (εσωτερικά), Κάσπακας (Λήμνος).

συνθήκες, αφού όλες οι εργασίες γίνονται εσωτερικά. Τέτοιες μάντρες βρίσκονται και σήμερα στο Βάρος, στον Άγ. Δημήτριο και στην Κρηνίδα.

Μεταγενέστερος, μετά τον πόλεμο, είναι ο τύπος του χαγιατιού που συναντάμε στο Πλάτο. Εδώ το χαγιάτι έχει σχήμα Π και είναι συμπληρωματικό κτίσμα στις αρχικές μάντρες, γι' αυτό και δεν εφάπτεται μ' αυτές. Σ' αυτήν την περίπτωση, επειδή αυξήθηκε το ζωικό κεφάλαιο των προβάτων, άλλαξαν οι χρήσεις των χώρων της αρχικής μάντρας και κατασκευάστηκε αυτός ο αμιγής χώρος για τον σταβλισμό των προβάτων.

Εξχωριστή επίσης περίπτωση είναι τα χαγιάτια στις κλιμακωτές μάντρες. Πολυάριθμες είναι οι λεπτομέρειες που θα έπρεπε ν' αναφερθούμε και ν' αναλύσουμε γι' αυτά τα αγροκτηνοτροφικά συγκροτήματα.

Κλείνοντας, μπορώ να βεβαιώσω ότι αυτά τα ταπεινά κτίσματα, με την πλαστικότητα της όψης και την ευρηματικότητα στη σύνθεση των χώρων, ζούνταν μέχρι σήμερα σε άριστη κατάσταση στη Λήμνο. Αυτό είναι παρήγορο. Δεν σώθηκαν βέβαια γιατί η όποια πολιτεία βοήθησε, κάθε άλλο. Η ζωή και κατοικίες της Λήμνου τα έσωσαν και από γενιά σε γενιά μεταλαμπάδεψαν την τεχνική και την πρακτική του «οικοδομειν». Χρόνος μας είναι από δω και πέρα να σταματήσουμε την όποια καταστροφή θα φέρει η μαγική λέξη ΑΝΑΠΤΥΞΗ, που τα τελευταία χρόνια έχει ταυτιστεί με εκείνη της ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ.

Αυτές λοιπόν οι αρχιτεκτονικές συνθέσεις των κτηνοτρόφων της Λήμνου εκφράζουν την αιωνιότητα που διαχέεται μέσα από τα σχήματα και τα χρώματα, που διαφοροποιούνται στον εκθαμι-

βωτικό ήλιο του μεσημεριού στο Αιγαίο. Ρυθμός, μέτρο, αρμονία, απλότητα, καθαρότητα στη λαξευμένη πέτρα του κτηρίου που βγαίνει μέσα από αστείρευτες πηγές γνώσης. Σ' αυτήν όμως την τέχνη δεν υπάρχει μόνο η κληρονομιά και η από αιώνων εμπειρία· προστίθεται και η προσωπική έκφραση, αποτέλεσμα της ίδιας της ζωής. Ο κτηνοτρόφος της Λήμνου, όταν εκτίζει την μάντρα του, φιλοδοξούσε αυτό το απλό οικοδόμημα να μείνει στους αιώνες, γιατί οι ανάγκες και των οικόσπιντων ζώων θα συνέχιζαν να υπάρχουν και μετά απ' αυτόν. Τις ίδιες ανάγκες θα είχαν τα παιδιά του και τα παιδιά των παιδιών του. Έπιαξε λοιπόν αυτά τα λιτά οικοδομήματα, δεμένα με τη φύση, ή καλύτερα που έγιναν ένα μ' αυτήν. Αυτός λοιπόν ο ανώνυμος κτηνοτρόφος ήταν και λαϊκός μάστορας ταυτόχρονα, που προσπαθούσε το έργο του να συνδυάζει τη λειτουργικότητα και την ομορφιά. Έτσι, οι μάντρες της Λήμνου προβάλλουν αρμονικά, ακολουθώντας τη διαμόρφωση του εδάφους, με μια ταιριαστή μορφολογικά πλαστικότητα, όπως οι τσπαναρέοι τις συνέθεσαν, α-ποδεικνύοντας ότι μέσα τους είχαν έμφυτη αίσθηση της αρμονίας των σχημάτων.

Αυτή η αγνοημένη αρχιτεκτονική περικλείει τ' αποτυπώματα ενός αγροτικού λαϊκού πολιτισμού, ο οποίος, στο βαθμό που έχει σωθεί, συνεχίζει—σ' όποιον ενδιαφέρεται να μάθει—να προσφέρεται γνώση.

Σημειώσεις

1. Κεχαγιάς: Στη Λήμνο, εκείνος που ασχολείται με την κτηνοτροφία. Έχει στην κατοχή του ορισμένα αιγοπρόβα-

τα, και συνεταίριζεται με ιδιοκτήτη βοσκοτόπων και αιγοπροβάτων. Ο ρόλος του είναι να συντονίζει τις καθημερινές ασχολίες, έχοντας όλη την ευθύνη εντός και εκτός της μάντρας. Η Λήμνος είναι ταυτισμένη με τον κεχαγιά, τον τραγουδούν στα τραγούδια και τον εξυμνούν στα ποιήματα.

2. Ψωμάδες: Είναι τα οικόσιτα πρόβατα, που προορίζονται για τις ανάγκες του νοικοκυριού και τα οποία δεν ακολουθούν το κοπάδι εκτός μάντρας. Δεν είναι ελεύθερης βοσκής και είναι σχεδόν πάντα δεμένα. Ο αριθμός τους κυμαίνεται από πέντε έως δεκαπέντε περίπου. Μονάχα το καλοκαίρι για λίγες μέρες ακολουθούν το κοπάδι στην ελεύθερη βοσκή.

Βιβλιογραφία

1. Φώτης Κόντογλου: «Η Ελληνική φύση», *Νέα Εστία*, τόμος ΝΗ', τεύχος 683, 1965.
2. Βασιλική Τουρτσάσγλου - Στεφανίδου: *Ταξιδιωτικά και γεωργικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο, 15ος-16ος αιώνας*. Έκδοση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1986.

The Mandres of Lemnos

N. Sifonakis

The architecture of the cattle-breeders of Lemnos is an Unknown Architecture that it is usually passed by without being evaluated. The products of this architecture are called mandres (= pens) not only on Lemnos but throughout the Aegean as well. They are made of simple materials, stone, wood and canes and their building technique remains unchanged in the span of 4000 years—from the Prehistoric period until today—as unaltered are the needs these structures serve.

Still today on Lemnos hundreds of such buildings welcome and shelter the shepherd and his flock.

On the basis of the clock character of the area—pure or mixed—and the capacity of the flock the mandres are divided in five types:

Type A: Original, B: Agricultural, C: Agricultural-Cattle, D: Cattle, E: Family. The thorough analysis of each type offers the possibility not only the building and compositional ability of its creator to be studied but mainly the way of living in past, old times to be known and understood.